

Research Paper

Establishment and Development of Baha'i Schools in Mazandaran in the Contemporary History of Iran: Process and Reactions

Mahdi Mahmoodi Cherati ¹, Emamali Shabani*²

¹ M.D., Department of History, Islamic Azad University, Noor Branch, Iran. mcharati@yahoo.com

² Associate Professor, Department of History, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. e.shabani@umz.ac.ir

10.22080/ssi.2022.23200.1986

Received:

February 27, 2022

Accepted:

August 27, 2022

Available online:

September 18, 2022

Keywords:

Baha'i, Educational institutions, Schools, Reactions, Mazandaran.

Abstract

Mazandaran, as one of the main populated centers in Iran and the historical center of Baha'ism, has received special attention by Baha'i leaders. As the main beholder of the Baha'i's history, and their leaders' and followers' identity, Mazandaran was considered a sacred land for them. Education centers, e.g., schools, were their priorities in Mazandaran. Longer schooling period in Mazandaran was one of the distinguishing factors compared to other Baha'i schools in Iran. Therefore, the aim of this study is to investigate the Baha'i schooling conditions in the current history. The data were analyzed through historical description, and the findings indicated that Baha'is in Sari, Babol, Qaemshahr, and Bahnamir had more active schools. Some people in the society welcomed such schoolings at that period of time while others looked into the schooling systems critically and sometimes opposed to policymaking regarding the practice of Baha'is' religious ceremony in their schools.

*Corresponding Author: Emamali Shabani

Address: Associate Professor, Department of History, University of Mazandaran, Babolsar

Email: e.shabani@umz.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

Mazandaran, as one of the main populated centers in Iran and the historical center of Baha'ism, has received special attention by Baha'i leaders. As the main beholder of the Baha'i's history, and their leaders' and followers' identity, Mazandaran was considered a sacred land for them. Historical documents and evidence indicate the apparent fact that the Baha'i schools of Mazandaran have been incomparable to other parts of the country in the contemporary history of Iran. These differences can be seen in the number, the volume of activities, and most notably in the continuity of their life - even up to the second Pahlavi period. At the same time, paying attention to the subject and emphasizing the geography of Mazandaran can help to gain a comprehensive understanding of the programs and educational activities of Baha'i schools at the national level.

The main part of the Baha'is activities in the Iranian society, especially in Mazandaran, has been focused on educational activities, originating from the vision and approach of its national and local leaders. Therefore, the researchers sought to answer this fundamental question:

1. How was the establishment and development situation of the Baha'i schools of Mazandaran in the contemporary history of Iran?

Methods

The research method was based on the description, analysis, and collection of the data obtained from documentary libraries. In this regard, first, the data were collected according to each of the titles of

the sections and chapters, then they were analyzed, and finally, summarized.

Results

The historical data indicated that various Baha'i schools were active in different cities and villages of Mazandaran in the late Qajar and Pahlavi period. Regarding the causes and factors of the establishment and development of the Baha'i schools in Iran in general, and Mazandaran in particular, we can refer to the policies and commandments of Baha'i leaders, religious-political propaganda, attracting non-Baha'is, etc.

The Baha'i schools of Mazandaran had some prominent and distinctive features compared to other Baha'i schools in Iran, making the subject worthy of research; for example, the number of schools was more than the other provinces, their educational activities continued to the second Pahlavi period, and most of them continued to operate in the form of public schools.

Regarding the socio-religious affiliation, or the attribution of these educational institutions to the Baha'is, there is a serious debate on the Baha'is' history-making policy and the propaganda approach of its leaders and followers; however, the local histories and research on the history of the Islamic Revolution confirm it.

The following are some of the schools associated with the Baha'is in Mazandaran during the late Qajar and Pahlavi period. These educational institutions were established in 1284 and generally operated until 1948: Salariyeh Boys' Elementary School, Haghghat or Tayyeh Teacher's School, Barforosh Public School, Tucker Noor School, Ghaemshahr Kafshgarkola Baha'i School, Bahnemir Al-Quds School, Arabkhail Baha'i school called "King of the

World", Ivel Chahardangeh School, Mahfarujak or Mahfaruzak School, Chaleh Zamin and Saruklai Shahi School (Ghaemshahr), Hemmat Borkhil Arta School, and the "National" Baha'i School of Roshankuh Chahar Dangeh.

Historical documents and evidence indicate that the educational materials have been various features and attractions of the Baha'i schools of Mazandaran. Holding a class by experienced Baha'i missionaries on Friday under the name of Ethics Class for their students can illustrate the political-religious approach of the Baha'i leaders to the field of education. Furthermore, the presence and supervision of the Baha'i clergy in the educational activities of schools demonstrates the leaders' goals and intentions to propagate the sectarian-religious in the establishment and development of the schools in the context of education.

Regarding the teaching staff, while some Baha'i sources believe that all or most of the teachers at Baha'i schools are the followers of this sect, data from other relevant sources do not support this claim, at least in the case of the Baha'i schools in Mazandaran.

It is crucial to highlight that, in addition to tuition and government assistance, Baha'i schools were frequently supported materially and spiritually by the Baha'i clergy.

Public reactions to the establishment, development, and operation of the Baha'i schools varied in Mazandaran in the late Qajar and Pahlavi period. Part of the community, for some reason, supported such schools, and another part had a critical and sometimes opposing view toward it due to the influence of the Baha'i circles and the application of the Baha'i

ideology in policy-making and administration of such schools.

Regarding the fate of the Baha'i schools, it has been said that most of these schools ceased their activities in December 1934 under the supervision of the Baha'i circles and became state-owned. However, it is reported that many of the Baha'i schools in Mazandaran continued to operate in the same form and context until the 1920s, and they were disbanded in incidents known as the activities of the Hojjatieh and Anti-Baha'i Association.

Conclusion

The Baha'i sect prioritized educational activities such as schooling in the history of the contemporary Iran. In this regard, several schools were established by Baha'i sectarian circles in different cities and villages of Mazandaran in the late Qajar and Pahlavi period. The diversity and multiplicity of the schools, the integration of educational policies and programs, and consequently, the integration of attitudes, intentions and political-religious goals, as well as the material and spiritual support of the Baha'i circles have been the characteristics of the Baha'i schools in Mazandaran.

Different societal and governmental reactions to the activities of these educational institutions in Mazandaran have been strongly tied to the conditions and demands of the day, as well as the sort of interaction between this sect and the power structure.

Educational attractions such as curricula, professional teaching personnel, tuition-free classes, sufficient equipment due to the sectarian's support, and appealing extra-curricular activities caused some social strata as well as government levels to support the establishment and development of these

schools - due to the reduction of the financial burden of the government and the influence of the sect on the government. However, due to being aware of the goals and intentions of the Baha'i sect's leaders for establishing schools and doing educational activities, and also concerning the doctrinal harms of educating their children in the Baha'i schools, we see numerous criticisms and objections presented by some citizens, manifested in the form of sending complaints to high-ranking officials, especially the Minister of Education, and boycotting such schools.

Funding

There is no funding support

Authors' contribution

Study conception and design: Mahmoodi Cherati & Shabani

Data collection: Mahmoodi Cherati

Data analysis and interpretation: Mahmoodi Cherati & Shabani

Corresponding author: Shabani

Conflict of interest

Authors declared no conflict of interest

Acknowledgments

This research is an excerpt from a dissertation entitled "study and analysis of the situation of the Baha'i sect in Mazandaran during the Pahlavi Era". The authors would like to thank all the professors and colleagues who helped to compile this research.

علمی پژوهشی

تأسیس و توسعه‌ی مدارس بهایی مازندران در تاریخ معاصر ایران؛ فرایند و واکنش‌ها**

مهدی محمودی چراتی^۱، امامعلی شعبانی^{۲*}

^۱ دانشجوی دوره‌ی دکتری تاریخ دانشگاه آزاد واحد نور، نور، ایران، mcharati@yahoo.com
^۲ دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، e.shabani@umz.ac.ir

doi 10.22080/ssi.2022.23200.1986

چکیده

مازندران به‌عنوان یکی از کانون‌های اصلی جمعیتی و در عین حال هویتی-تاریخی بهائیت، مورد توجه ویژه‌ی رهبران بهایی قرار داشته است. جغرافیایی که بخش قابل توجهی از تاریخ و سرگذشت رهبران و پیروان و در نتیجه تعلقات جامعه‌ی بهایی در آن به وقوع پیوسته و به نوعی سرزمینی مقدس برای آنان محسوب می‌گردید. ایجاد و تأسیس نهادهای آموزشی و در رأس آن مدارس در نهایت اهتمام ازسوی محافل بهایی به‌طور اعم و در مازندران به‌طور اخص بوده است. ضمناً طولانی بودن دوره‌ی فعالیت مدارس بهایی مازندران و در قیاس با دیگر مدارس بهایی کشور، از دیگر وجوه متمایزه آن می‌باشد. لذا پژوهش با طرح این پرسش اساسی که تأسیس و توسعه‌ی مدارس بهایی مازندران در تاریخ معاصر ایران چه وضعیتی داشته است؟ به روش تاریخی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی دریافته است که کانون‌های مهم جمعیتی بهائیت همچون ساری، بابل، بهنمیر و قائمشهر بیشترین مدارس بهایی را به خود اختصاص داده‌اند. ضمن آن که در دوره‌ی فعالیت طولانی‌مدت خود واکنش‌هایی را موجب گردیدند. بخشی از جامعه در این مقطع با توجه به جاذبه‌های آموزشی-مادی این‌گونه مدارس و شرایط روز بدان اقبال نشان داده و البته بخشی دیگر نسبت به آن نگاه انتقادی و گاهی مخالف داشته است که خود به نفوذ محافل بهایی و بالطبع اعمال ایدئولوژی فرقه‌ی بهایی در سیاستگذاری و اداره‌ی این‌گونه مدارس باز می‌گردد.

تاریخ دریافت:

۸ اسفند ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۵ شهریور ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۲۷ شهریور ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها:

بهائیت، نهادهای آموزشی، مدارس، تأسیس و توسعه، مازندران.

** پژوهش مستخرج از رساله دکتری تخصصی با عنوان «بررسی و تحلیل وضعیت فرقه بهائیت در مازندران عصر پهلوی» می‌باشد.

* نویسنده مسئول: امامعلی شعبانی

ایمیل: e.shabani@umz.ac.ir

آدرس: دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

۱ مقدمه و بیان مسأله

اسناد و شواهد تاریخی حکایت از این واقعیت آشکار دارد که مدارس بهایی مازندران غیر قابل مقایسه با دیگر مناطق کشور در تاریخ معاصر ایران بوده است. این تفاوتها در تعداد، حجم فعالیتها و از همه مهمتر در تداوم عمر آنان-حتی تا عصر پهلوی دوم- قابل مشاهده است؛ که این امر بی تردید ذهن هر محقق را به خود مشغول خواهد داشت. ضمن آن که پرداخت به موضوع و با تاکید بر جغرافیای مازندران می تواند به شناخت جامع از برنامه ها و فعالیت آموزشی مدارس بهایی در سطح ملی یاریگر باشد.

بخشی از فعالیت‌های بهائیان در جامعه‌ی ایران و بالاخص مازندران به‌عنوان یکی از کانون‌های مهم، بر فعالیت‌های آموزشی معطوف بوده که خود به نظر می‌رسد از بینش و رویکرد رهبران ملی و محلی آن نشأت گرفته است. لذا پژوهش به روش تاریخی و با رویکردی توصیفی- تحلیلی در پی پاسخ به این سؤالات بنیادین بوده است که تأسیس و توسعه‌ی مدارس بهایی مازندران در تاریخ معاصر ایران چه وضعیتی داشته است؟ همچنین، ایدئولوژی فرقه‌ی بهائیت چه تأثیری بر سیاست‌های آموزشی مدارس بهایی مازندران داشته است؟ علاوه بر این، فعالیت‌های آموزشی مدارس بهایی مازندران چه واکنش‌هایی را موجب گردید؟

۲ پیشینه‌ی پژوهش

پژوهش‌های داخلی: در خصوص پیشینه‌ی پژوهش بایستی گفت تحقیقات داخلی در خصوص نهادهای آموزشی رسمی اساساً به نقش بهائیان در عرصه‌ی آموزشی و آن هم با تمرکز بر مازندران تاریخ معاصر

به‌عنوان یک مبحث مستقل توجه نشان نداده‌اند.^۱ مقالات «فرایند شکل‌گیری مدارس دخترانه‌ی مازندران (۱۲۸۵-۱۳۰۴ش)» (عنایتی^۲ و حسنی، ۱۳۹۹) که صرفاً گزارشی کلی و در عین حال توصیفی از مدارس دخترانه‌ی مازندران، آن هم در مدت کوتاه ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴ش ارائه داده و اساساً به ماهیت این‌گونه مدارس و تعلقات فرقه‌ای آن‌ها توجه نداشته است. «بررسی تحولات آموزشی و فرهنگی مازندران در دوره‌ی پهلوی اول» (رحیمی و دیگران، ۱۳۹۵) و نیز کتاب‌هایی چون «تاریخ آموزش و پرورش بابل و بندپی» (قلی‌پور گودرزی و الهی، ۱۳۹۳)، «تاریخ مازندران» (مهجوری، ۱۳۴۵) و «ساری کهن‌شهر مازندران» (اعتمادزاده و طالبی شلیمکی، ۱۳۹۳) صرفاً به معرفی مختصر برخی از مدارس بهایی بسنده کرده‌اند. ضمن آن که برخی از آنان به‌علت قلت داده‌ها، عدم تعمق و دقت و یا به دلایل دیگر نتوانسته‌اند صبغی بهایی برخی از مدارس مازندران را دریابند. ضمناً کتب مربوط به تاریخ آموزش و پرورش شهرهای مختلف مازندران نیز صرفاً به ارائه‌ی داده‌هایی پراکنده و مختصر اکتفا کرده‌اند.

پژوهش‌های خارجی: درخصوص پژوهش‌های صورت‌گرفته در خارج از کشور، علاوه بر کتاب مدارس فراموش‌شده‌ی سلی شهور که البته از منظر فرقه‌ی بهائیت بدان نگریسته، پژوهش‌های دیگری چون «تاریخچه‌ی مدارس بهایی مازندران» از شقایق ایقانی که به‌عنوان پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد صرفاً گزارشی نقلی و بدون اتخاذ رویکرد تحلیلی از این مدارس ارائه داده است، «شرح احوال بعضی از معلمان بهایی مازندران» از ناصر ثابتیان و «شرح احوال بعضی از معلمین بهایی مازندران» از ملودی صمیمی و یا مقاله‌ی «مدارس بهائی در ایران» از

^۲ مقاله از راهنمایی‌های ارزنده‌ی دکتر علی‌اکبر عنایتی با رساله‌ی دکتری پیرامون موانع و چالش‌های فعالیت‌های آموزشی مدارس مازندران در اواخر قاجاریه سپاسگزاری می‌نماید.

^۱ در همین راستا می‌توان به اثر ارزشمند آمنه شاهمرادی با عنوان «آموزش و پرورش اقلیت‌های دینی از مشروطه تا پایان حکومت پهلوی» اشاره کرد که ظاهراً بدان علت که بهائیان را خارج از چهارچوبه‌ی تعریف‌شده برای اقلیت‌های دینی دانسته، اساساً به آنان و نقششان در آموزش رسمی- به‌عنوان یک مبحث مستقل- نپرداخته است (شاهمرادی، ۱۳۹۸: ۸-۵).

آنان در اواخر قاجاریه و عصر پهلوی باز می‌گردد. نوشتار پیش رو سعی دارد ضمن معرفی مدارس متعلق، منتسب و یا تحت نفوذ محافل بهایی، مازندران، تحولات، اهداف حاکم بر این مدارس، حوزه‌ی فعالیت و نیز واکنش‌های اجتماعی را با رویکرد توصیفی-تحلیلی مورد واکاوی علمی قرار دهد.

۳ تأسیس و توسعه‌ی مدارس

داده‌های تاریخی حکایت از آن دارد که در شهرها و روستاهای مختلف مازندران اواخر قاجاریه و دوره‌ی پهلوی مدارس متعدد بهایی مشغول به فعالیت بوده‌اند.^۲ به نظر می‌رسد هرج‌ومرج‌های سیاسی اواخر قاجاریه و نیز همسویی حاکمیت پهلوی با بهائیان در این امر بی‌تأثیر نبوده است. رضاخان برای بهائیت احترام زیادی قائل بود و از آنان در مقابل مخالفین حمایت می‌کرد؛ گرچه این اقدامات به‌علت واکنش‌های احتمالی، در خفا صورت می‌پذیرفت. ضمناً این احترام و ارادت متقابل بود و بهائیان در تعبیرشان از قاجاریه به حکومت اموی و از پهلوی به حکومت عدل و امنیت یاد می‌کردند؛ زیرا حکومت پهلوی توانسته بود بستر لازم را برای رشد و شکوفایی فعالیت‌ها و در نتیجه کسب قدرت و نفوذ بهائیان در عرصه‌های مختلف فراهم سازد (ر.ک. به: افراسیابی، ۱۳۶۶: ۲۲۰؛ مجد، ۱۳۸۹: ۵۲۵؛ جواهری، ۱۳۹۳: ۳۲۱). ضمناً و مهم‌تر از آن خاستگاه مازندرانی خاندان پهلوی نیز خود می‌توانست قوت قلب بیشتری برای بهائیان این منطقه و در تعاملات بیشتر و راحت‌تر با رأس هرم قدرت داشته باشد.

موژان مومن در مجموعه مقالات بهائیان ایران، نیز در این خصوص خودنمایی می‌کند. آثاری که عموماً توسط پژوهشگران بهایی غالباً مازندرانی صورت پذیرفته و البته به لحاظ علمی بی‌تردید نیاز به اعتبارسنجی دارند.^۱ در همین راستا، بایستی معترف بود پژوهش‌های خارجی متعلق و یا متمایل به جامعه‌ی بهایی بنا به دلایلی چون برجسته‌انگاری نقش بهائیان در فرایند اصلاحات در ایران به‌طور اعم و به‌خصوص آموزش و پرورش نوین ایران رویکرد افراطی داشته و در ارائه‌ی آمار مربوط به مدارس بهایی و محصلان آن دست به اغراق زده‌اند.

نتیجه آن که به نظر می‌رسد به دلایلی چون حساسیت فرقه‌ی بهائیت - به‌ویژه پس از انقلاب بهمن ۵۷- عدم دسترسی به اسناد متقن و در عین حال کافی از آرشیوهای مختلف و نیز به‌علت عدم مکتوب بودن روایات شفاهی، اساساً بحث مورد غفلت جدی از سوی پژوهشگران این حوزه بوده و پژوهش در این زمینه در مرحله‌ی صباوت خود به سر می‌برد (درخصوص چالش‌های بهایی پژوهشی ر.ک. به: تفرشی، ۱۳۹۶: ۱۱۵-۹۰). ضمن آن که عدم رویکرد تحلیلی از دیگر نقدهای جدی بر پژوهش‌های داخلی و خارجی پیرامون موضوع است.

در خاتمه ذکر نکته‌ای ضروری است و آن این که گرچه درخصوص چند و چون و چگونگی مدارس بهایی مازندران، ابعاد و جزئیات، میزان و مقطع وابستگی و تعلقاتشان به فرقه‌ی بهائیت ابهامات و پرسش‌هایی مطرح است، لیکن در اصل موضوع کمتر تردیدی وجود دارد که خود به نفوذ سیاسی

۱. قطعاً جای تعجب خواهد بود اگر گفته شود برای حدود کمتر از ۶۰ مدرسه‌ی بهایی [آن هم در نگاه خوشبینانه] رسالات و کتاب‌های متعددی- با عنوان اختصاصی و یا در ذیل پژوهش‌های مربوط به شهرها و روستاهای بهایی‌نشین- از سوی عمدتاً جامعه‌ی بهایی و از مناظر مختلف به رشته‌ی تحریر درآمده است. این نکته خود می‌تواند محل تحلیل بسیار باشد. در رأس آن به نظر می‌رسد اهداف سیاسی جامعه‌ی بهایی از جمله اثبات و تبلیغ نقش فرقه‌ی بهائیت در پیشرفت‌های علمی و آموزشی

۲. ضمن آن که بایستی اشاره داشت مدارس نیز وجود داشته‌اند که معلمان، مدیران و یا دانش‌آموزانی بهایی در آنجا تحصیل می‌کرده‌اند؛ گرچه به‌عنوان یک مدرسه‌ی بهایی شناخته نمی‌شدند.

وجود دارد؛ لیکن نمی‌توان در اصل موضوع تشکیک کرد. تواریخ محلی و پژوهش‌های مربوط به تاریخ انقلاب اسلامی بر این امر صحنه می‌گذارد. البته در تعریف و تحدید نوع مدارس بهایی پژوهشگران این حوزه نیاز به یک چهارچوبه و شاخص‌سازی داشته و دارند. بدین صورت که اساساً چه مدرسی را می‌توان مدارس بهایی اطلاق کرد؟ در همین راستا، منابع بهایی و پژوهشگران همسو با آن با تأکید بر تعلقات مذهبی-فرقه‌ای، ساختار اداری، ارتباط تنگاتنگ با محافل روحانی بهایی، اعتقادات مذهبی معلمان و یا دانش‌آموزان و نیز نوع منابع مالی مدرسه، سعی کردند تعریفی خاص و در عین حال جهت‌دار از این‌گونه مدارس ارائه و یا لاقلاً به مخاطب القا کنند.

نکته‌ی ظریف اینجاست که گاهی اکثریت معلمان و یا شاگردان یک مدرسه از مسلمانان بوده‌اند [به‌عنوان نمونه مدرسه‌ی تأیید ساری و یا مدرسه‌ی تاکرا]، لیکن باز هم به‌عنوان مدرسه‌ای بهایی معرفی گردیده است. علاوه بر این، عدم اشاره به تعلقات مذهبی محصلین و یا معلمان و مدیران مدرسه [برای مثال در منابع بهایی و از جمله رساله‌ی معروف و در عین حال تخصصی «تاریخچه‌ی مدارس بهایی مازندران»] نیز می‌تواند تحلیل این امر باشد. احتمالاً ترکیب جمعیتی - و نه نفوذ سیاسی و اداری و قطعاً مالی - برخی از مدارس و لاقلاً در مقطعی با غیربهایان بوده است. لیکن به دلائلی که چندان دور از ذهن نخواهد بود، به‌عنوان مدارس بهایی معرفی گردیده‌اند. حال آن که انصاف تاریخی و قاعده‌ی پرهیز از تعصب و پیش‌داوری و یا جانب‌داری فرقه‌ای حکم می‌کرد که لاقلاً دوران حیات چنین مدرسی به مقاطعی با ترکیب عمدتاً بهایی از ساختار اداری و نیز دانش‌آموزی، با دوران غالباً با

حال رسمی عصر پهلوی و نفوذ بهائیان بر ارکان قدرت- از جمله نظام تعلیم و تربیت- بیگانه است. ضمناً معدود نمونه‌های ارائه‌شده، غالباً به جغرافیایی غیر از مازندران تعلق دارند (ر.ک. به: مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۸۵-۱۸۴؛ شهبازی، ۱۳۸۷: ۳۷۵/۱، ۳۷۴).

درخصوص علل و عوامل تأسیس و توسعه‌ی مدارس بهایی در ایران به‌طور اعم و مازندران^۱ به‌طور اخص می‌توان به سیاست‌ها و دستورات کلان رهبران بهایی، تبلیغ مذهبی-سیاسی، ضرورت‌های تلطیف نگاه‌های عمومی و کاستن از موج انتقادی نسبت به فرقه‌ی بهائیت در جامعه‌ی ایرانی، جذب غیربهایان و در رأس آن مسلمانان، ارائه‌ی تصویری مثبت از فرقه و نیز تعامل با ساختار حکومتی و نیز برخورداری از پشتوانه‌های خارجی اشاره کرد. ضمن آن که شرایط جامعه‌ی ایران در این مقطع و نیز جاذبه‌های آموزشی و عمومی مدارس بهایی نیز در این فرایند بی‌تأثیر نبوده است (ر.ک. به: ثابت، ۱۹۹۷: ۲۵؛ آیتی، ۱۳۰۷: ۱۵۶/۱؛ شاهمرادی، ۱۳۸۹: ۲۲۸-۲۳۱؛ سفیدوش، ۱۹۹۹: ۶۱).

مدارس بهایی مازندران نسبت به سایر مدارس بهایی ایران دارای چند ویژگی ممتاز و در عین حال متمایز بودند که خود موضوع را درخور پژوهش می‌سازد. اول؛ تعداد آنان نسبت به سایر استان‌ها بیشتر بود. دوم؛ غالباً فعالیت آموزشی آنان در دوره‌ی پهلوی دوم نیز تداوم یافت؛ درحالی‌که اکثر مدارس بهایی در سال ۱۳۱۳ش تعطیل شدند. سوم؛ اکثرشان به شکل مدارس دولتی ادامه‌ی فعالیت دادند. مازندران به‌عنوان یکی از جوامع بزرگ بهایی با حدود ۱۵ مدرسه [از حدود ۵۹ مدرسه‌ی بهایی سراسر کشور] در صدر قرار گرفته است که خود عدد و بالطبع نسبت قابل توجهی می‌باشد (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۲۱۶؛ مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۸۴-۱۸۲).

درخصوص وابستگی اجتماعی- مذهبی و یا درحقیقت انتساب این نهادهای آموزشی به بهائیان گرچه به‌علت سیاست تاریخ‌سازی فرقه‌ی بهائیت و رویکرد تبلیغی رهبران و پیروان آن بحث‌های جدی

^۱ تأسیس مدارس در حالی در اولویت رهبران فرقه‌ی بهایی قرار گرفت که فرزندان پیروان این فرقه به‌خصوص در مدارس دولتی و خصوصی مازندران معمولاً با موانع و چالش‌های جدی روبه‌رو نبوده‌اند. منابع بهایی گرچه در این خصوص و در راستای مظلوم‌نمایی و توجیه تأسیس مدارس، تصویر متفاوتی ارائه می‌دهند، لیکن به نظر می‌رسد با سیاست‌های کلان و در عین

از سال ۱۲۸۴ تأسیس و عموماً تا سال ۱۳۲۷ اش مشغول به فعالیت بوده اند:

برخی منابع بهایی بر این باورند که نخستین کوشش برای تأسیس یک مدرسه‌ی بهایی^۱ روستایی در ماهفروزک ساری و توسط ملاعلی و همسرش علویه خانم برای پسران و دختران به صورت مجزا و حدود سال ۱۲۶۱ش صورت پذیرفت. ضمناً به روایت آنان، پیرو شکایت علمای مذهبی، ملاعلی دستگیر و به تهران اعزام گردید (ر.ک. به: مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۷۵؛ ارباب، ۱۹۹۹: ۱۴۳-۱۴۲).

مدرسه‌ی ابتدایی پسرانه‌ی سالاریه، معلم‌خانه‌ی حقیقت^۲ و یا تائید (سیروس و دانش بعدی) از نخستین مدارس نوین ساری^۳ تأسیس به سال ۱۲۸۵ش و منتسب به لطفعلی خان کلبادی معروف به سردار جلیل- از ملاکان معروف مازندران - مدرسه‌ی دیگری است که به جامعه‌ی بهایی منتسب گردیده است. گرچه از وی در منابع بهایی به بهایی بودن یاد شده است (اعتمادالسلطنه و ناظم الممالک، ۱۳۸۵: ۲۱۱)، لیکن در دیگر منابع به این نکته اشاره نشده است. لذا احتمالاً مصادره‌ی چنین شخصیتی توسط فرقه‌ی بهائیت مطرح است و یا کتمان تعلقات فرقه‌ای- مذهبی او و یا هیچ‌کدام از این تحلیل‌ها. در هر صورت، سردار جلیل از خان‌های صاحب نفوذ شرق مازندران بود. ضمناً گفته شده است سید حسن مقدس از رهبران بهایی مازندران و شهر ساری در تأسیس و اداره‌ی این مدرسه نقش اساسی داشته است (ر.ک. به: سلیمانی، ۱۹۶۱: ۲۷۱/۵؛ کریم‌زاده، ۱۳۹۴: ۴۵۴). البته گرچه تردیدهایی درخصوص بهایی بودن مدرسه‌ی

صبغی غیربهایایی تفکیک و متمایز گردد. ضمن آن که بنیانگذاری یک مدرسه توسط بهائیان را به معنای بهایی ماندن کادر آموزشی و اداری و نیز محصلان آن در طول حیات مدرسه تلقی نکنند. علاوه بر این و مهم‌تر از آن بین تعلق و وابستگی با انتساب و نفوذ، تمایز و مرزبندی قائل شوند.

جالب اینجاست که برخی از منابع بهایی خود اعتراف دارند که به علت فقدان آمار منظم، تهیه‌ی فهرست کامل از مدارس بهایی بسیار دشوار خواهد بود (مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۸۱). این رویکرد غلوآمیز درخصوص تعداد شاگردان مدارس بهایی نیز صادق است. به عنوان نمونه ادعا شده است ده درصد از تعداد ۲۴ هزار دانش‌آموز دوره‌ی ابتدایی و ۲۳۹۲ نفر دانش‌آموز مقطع متوسطه، در سال تحصیلی ۱۲۹۸-۱۲۹۷ش بهایی بوده‌اند که اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد (همان: همانجا؛ همچنین ر.ک. به: آمارهای ارائه‌شده توسط ذبیحی مقدم، ۱۴۰۰: ۸۰، ۹۴-۷۸). حتی بهائیان همواره سعی می‌کردند تا این‌گونه تبلیغ کنند که فرزندان چهره‌های شاخص و ذی نفوذ ملی و محلی- حتی خاندان سلطنت و در رأس آن محمدرضا شاه پهلوی- در مدارس بهایی تحصیل کرده‌اند (ر.ک. به: سند سری ساواک درخصوص ادعای بهائیان درمورد تحصیل محمدرضا شاه در دبستان بهایی تربیت تهران، ۱۳۴۵/۴/۲۱، ش ۱۶/۱۳۸۳ق؛ فرمانفرمائیان، ۱۳۸۲: ۶۹؛ ذبیحی مقدم، ۱۴۰۰: ۹۷).

از جمله مدرسی که در مازندران اواخر قاجاریه و عصر پهلوی منتسب به بهائیان شمرده می‌شدند، می‌توان موارد ذیل را برشمرد. این نهادهای آموزشی

۲. گرچه عنوان «تربیت» عنوان شناخته‌شده‌تری برای مدارس بهایی شمرده می‌شد، لیکن آنان برای عدم ایجاد حساسیت، نام‌های مختلفی را برای مدارس برمی‌گزیدند.

۳. ساری در کنار بارفروش همواره برای فرقه‌ی بهائیت حائز اهمیت بسیار بود. چنانچه در نشریات این فرقه به‌طور مستمر از اقدامات و کارهای محافل روحانی آن گزارشاتی درج می‌گردید (جهت نمونه ر.ک. به: اخبارامری، ۱۳۰۷: ۴-۵).

۱. به نظر می‌رسد تأسیس مدارس بهایی در جای جای مازندران خود نمی‌توانست بی‌تأثیر از موج ملی تأسیس این‌گونه مدارس در پایتخت و نیز در بسیاری از مناطق کشور باشد. علاوه بر این، موج جهانی و به‌ویژه تأسیس انجمن آموزشی ایرانی-آمریکایی توسط بهائیان آمریکا به نیت کمک به مدارس بهایی در ایران به سال ۱۲۸۸ش نیز مؤثر بود (ر.ک. به: شاهور، ۲۰۱۳: ۱۸۰، ۱۱۷؛ مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۱: ۱۷۸). در هر صورت، این موج خود می‌توانست مشوق خوبی برای بهائیان مازندران از یکسو و کاستن از فشار مخالفان از دیگر سو باشد.

دخترانه‌ی بارفروش با نام مدرسه‌ی بنات (شکوهیه و شاهدخت بعدی)^۳ در سال ۱۲۹۲ش^۴ و در همان محله به جامعه‌ی بهایی منتسب گردیده است (ر.ک. به: قلی پورگودرزی و الهی، ۱۳۹۳: ۶۷؛ عنایتی و حسنی، ۱۳۹۹: ۱۳۰). مدرسه‌ی دخترانه بنات بارفروش^۵ در سال ۱۲۹۴ش مدرسه‌ای دوکلاسه و در یک اتاق اجاره‌ای با ۲۶ دانش‌آموز بوده است. مؤسسان ده نفر از دانش‌آموزان را رایگان پذیرش و بقیه بین ۲ تا ۵ قران شهریه‌ی ماهانه می‌پرداختند. ضمناً گفته شده است خرج ماهانه‌ی مدرسه بیشتر از دریافتی‌ها بوده است (ساکما، ۲۶۸۹۳-۲۹۷؛ همچنین ر.ک. به: قلی پور گودرزی و الهی، ۱۳۹۳: ۸۷-۷۵) و قاعدتاً به نظر می‌رسد که بقیه‌ی هزینه‌ها توسط محافل روحانی بهایی تأمین می‌شده است.^۶

مدرسه‌ی تاکر در نور مدرسه‌ی بهایی دیگری است که در سال ۱۲۹۲ش تأسیس گردید. تاکر^۷ با توجه به این که محل تولد میرزا عباس نوری پدر بهاءالله (میرزا حسین علی نوری رهبر فرقه‌ی بهائیت) و علاوه بر این، محل زندگی تابستانه‌ی رهبر این فرقه بود، لذا از اهمیت مذهبی خاصی برای جامعه‌ی بهایی برخوردار بوده است.^۸ مدرسه‌ی تاکر

^۴ حتی اگر مدرسه‌ی مذکور متعلق و یا منتسب به فرقه‌ی بهائیت نباشد، با این حال از تاریخ افتخارآمیز مازندران در تأسیس مدارس دخترانه و علی‌رغم موانع و چالش‌های بسیار در اواخر قاجاریه گواهی دارد (در این خصوص ر.ک. به: ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: ۱۵-۱۳ مقدمه).

^۵ به فرض صحت تعلق و یا انتساب مدرسه‌ی مذکور به فرقه‌ی بهائیت، ظاهراً مدرسه‌ی مذکور در قیاس با دیگر مدارس دخترانه چندان اهمیت و جایگاهی نداشته است. چنانچه حتی برخی از منابع بهایی در فهرست مدارس خود بدان اشاره نکرده اند (ر.ک. به: راسخ، بی تا: ۲۸-۲۶).

^۶ ضمناً در گزارش اخبار امری مربوط به سال ۱۳۰۷شمسی آمده است که محافل بهایی به راه‌اندازی کتابخانه‌ای در ساری با نام حدیقه بصیرت و در بارفروش با نام اشراق و جهت نسوان - در کنار برگزاری کلاس تبلیغ- موفق گردیده‌اند (اخبار امری، ۱۳۰۷: ۵).

^۷ takor

^۸ جالب اینجاست که تاکر از معدود روستاهای مازندران گسترده بود که در عصر پهلوی دارای جاده‌ی آسفالت بوده است که خود

مذکور و یا بهایی بودن چهره‌هایی چون سید حسن مقدس مطرح است که خود نمی‌تواند با مشروطه‌خواه بودن اولیای مدرسه بی‌ارتباط باشد (ر.ک. به: مهجوری، ۱۳۳۷: ۳۵-۳۲)، با این حال لااقل نمی‌توان منکر انتساب و یا نفوذ محافل بهایی بر این مدرسه بود. به‌خصوص اسناد موجود از سال‌های ۱۳۰۴ش بر بهایی بودن اولیای مدرسه و حتی تبلیغ بهائیت صحه می‌گذارد. حتی نامه‌ی رئیس معارف مازندران خطاب به وزیر وقت معارف بر نقش بهائیان در تأسیس مدرسه‌ی مذکور تصریح دارد. ضمن آن که بیان می‌دارد بهائیان به‌علت نفوذ در ساختار اداری مازندران موفق شدند بودجه‌ی مدرسه‌ی دولتی احمدی ساری را غیرقانونی به مدرسه‌ی تأیید اختصاص دهند و بدین ترتیب از هزینه‌های محفل بهایی ساری کم کنند. زیرا لااقل تا سال ۱۲۹۸ش با اعانات این محفل، مخارج مدرسه تأمین می‌شده است (ساکما، ۸۰۳۷۳۴۱-۲۹۷).

تأسیس مدرسه‌ی عمومی بارفروش^۱ که بعدها به «سعادت عمومی» تغییر نام داد، به‌عنوان شعبه‌ی تربیت و آن هم در محله‌ی بهایی‌نشین لرحله و در کنار حظیره‌القدس این شهر در سال ۱۲۹۰ش گزارش شده است.^۲ احتمالاً پایه‌گذاری نخستین مدرسه‌ی

^۱ بارفروش یا بابل از آنجایی که مدفن محمدعلی بارفروشی معروف به قدوس و نیز برخی دیگر از رهبران فرقه‌ی بهایی بود، به‌عنوان شهری مقدس برای آنان شهرت داشته است (انوشه، ۱۳۷۹: ۱۷۶).

^۲ ظاهراً برخی از معلمان این مدرسه در اصل معلمان مدرسه‌ی تربیت تهران بودند که به این شهر آمدند (ر.ک. به: سلیمانی، ۱۹۶۱: ۵/۲۷۰).

^۳ شاهور گرچه از وجود دو مدرسه‌ی دخترانه متعلق به بهائیان و با نام‌های تربیت بنات در بارفروش و ساری یاد می‌کند؛ لیکن هیچ‌گونه اطلاعی از سال تأسیس و مؤسسان آن ارائه نمی‌کند. وی صرفاً از قمرخانم ممتازی به‌عنوان یکی از معلمان مدرسه‌ی بارفروش و از خانم‌ها نیره ابراری و سلطنت خانم وارثه به‌عنوان مدیر یاد می‌کند (شاهور، ۲۰۱۳: ۲۸۵، ۲۷۴). عنایتی-حسینی بر این باورند که گرچه مدرسه‌ی با عنوان تربیت بنات در تهران و شهرستان‌ها توسط بهائیان تأسیس گردید، لیکن درخصوص تعلق مدرسه تربیت بنات ساری به این فرقه تردید جدی وجود دارد (عنایتی و حسنی، ۱۳۹۹: ۱۳۶).

ساروکلاهی شاهی (قائم‌شهر) در منزل وقفی محمدرضا نامی (سال ۱۳۰۶ش)، مدرسه‌ی همت بورخیل ارطه (تأسیس در سال ۱۳۰۴ش) و در نهایت مدرسه‌ی «ملی» بهائیان روشنگوه چهاردانگه ساری (سال ۱۳۱۴ش) منتسب به فرقه‌ی بهائیت ثبت شده است (ر.ک. به: مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۸۲؛ ایقانی، ۱۳۸۰: ۱۴۱، ۱۴۶، ۱۱۶).

مدارس مذکور غالباً در مقطع ابتدایی بوده‌اند که البته به نظر می‌رسد با توجه به اهمیت آموزش پایه در دوران کودکی و نوجوانی، فلسفه‌ی تمرکز بر این‌گونه مدارس در منظومه‌ی فکری رهبران فرقه‌ی بهایی قابل تحلیل خواهد بود. ضمناً به جز مدارس بهایی ساری، بارفروش، ایول و روشنگوه، بقیه‌ی مدارس تماماً مختلط بوده اند (ر.ک. به: مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۸۲).

۴ محتوای آموزشی و فوق برنامه‌ها

اسناد و شواهد تاریخی حکایت از آن دارد که مواد آموزشی متنوع از ویژگی‌ها و در عین حال جاذبه‌های مدارس بهایی مازندران بوده است. چنانچه درس‌هایی چون شرعیات، زبان و ادبیات فارسی، تاریخ، جغرافیا، ریاضیات، عربی، فارسی، فرانسه، سیاق، دیکته و علوم و بهداشت در فهرست دروس مدارس ثبت گردیده است.^۲ ظاهراً دروس مورد مطالعه‌ی دانش‌آموزان تقریباً در تمام مدارس بهایی مشترک بوده است (ر.ک. به: ساکما، ۲۶۸۹۳-۲۹۷؛ مهجوری، ۱۳۳۷: ۳۱؛ شگری فومشی، ۱۳۷۹: ۳۱۹). ضمناً به نظر می‌رسد وجود دروسی چون شرعیات، تاریخ، عربی و... در سرفصل‌های آموزشی مدارس

روستایی چون روشنگوه نیز نخستین بار مدارس بهایی در محل ساختمان حظیره‌القدس بر پا گردید.
۲. متأسفانه درخصوص محتوای دروس اطلاعات چندانی در دست نیست؛ گرچه به نظر می‌رسد قاعدتاً می‌بایست در راستای ایدئولوژی فرقه‌ی بهائیت تنظیم شده باشد.

به دستور مستقیم بهاء در شمال خانه‌ی پدری او تأسیس گردید. گفته شده است مدرسه رایگان و حتی لوازم تحریر نیز به دانش‌آموزان داده می‌شده است. ضمناً آمده است که بخشی از هزینه‌ی آن توسط محفل خیریه‌ی تهران پرداخت می‌شده و نخستین معلم آن از تهران تأمین شده است (اعتمادالسلطنه و ناظم الممالک، ۱۳۸۵: ۲۱۳، ۱۷). برخی نیز بر این باورند که سال تأسیس مدرسه‌ی مذکور در سال ۱۲۸۶ش بوده و ضمناً در خرداد سال ۱۳۱۷ش و بنا به درخواست اولیای مدرسه که بهایی بوده‌اند، دولتی گردید (علامه، ۱۳۳۸: ۶۶).

مدرسه‌ی بهایی کفشگرکلاهی قائمشهر که بعدها به «اردیبهشت» تغییر نام یافت، در سال ۱۲۹۸شمسی تأسیس گردید. دبستان مذکور نخست در تکیه روستا دایر شد. علی محمد، محمد باقر و رحمت درخشانیان از جمله مدیران این مدرسه شمرده می‌شدند. این مدرسه غیردولتی بود و پس از ۲۱ سال فعالیت غیردولتی در سال ۱۳۱۹ش به اداری فرهنگ واگذار شد (ساکما، ۲۹۷/۳/۰/۳-۱۴۹؛ کریم‌زاده، ۱۳۹۴: ۴۵۵).

مدرسه‌ی واقع در حظیره‌القدس^۱ بهنمیر (تأسیس در ۱۲۹۵ش) که در دارابدین مستقر بود، از نخستین مدارس بهایی مازندران معرفی شده است. علاوه بر این مدرسه‌ی بهایی عربخیل با نام «ملک جهان» در سال ۱۲۹۸ش تأسیس گردید. ضمناً منطقه‌ی عربخیل مشهدسر (بابلسر بعدی) همواره از کانون‌های جمعیتی و در عین حال فعالیت فرقه‌ی بهائیت در مازندران عصر پهلوی بوده است (ایقانی، ۱۳۸۰: ۶۱، ۷۲، ۶۰).

مدرسه‌ی ایول چهاردانگه از توابع ساری (سال ۱۳۰۲ش)، مدرسه‌ی ماهفروجک یا ماهفروزک (تأسیس در سال ۱۳۰۲ش)، مدرسه‌ی چاله زمین و

به نظر می‌رسد از نفوذ جامعه‌ی بهایی در رأس حاکمیت پهلوی حکایت دارد (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۴۴).

۱. حظیره‌القدس به منزله‌ی عبادتگاه فرقه‌ی بهائیت بود. گفته شده است علاوه بر بهنمیر، در شهرهایی چون بابل و نیز در

دانش‌آموزان و حتی گاهی اکثریتشان، اساساً غیربهایی بودند.

حضور و نظارت محافل روحانی بهایی بر جلسات امتحانات پایان سال دانش‌آموزان و نیز تعطیلی مدارس در ایام رضوان و برگزاری مراسم جشن و اطعام نیز از اهداف و نیات رهبران این فرقه بر تبلیغ فرقه‌ای- مذهبی در تأسیس و توسعه‌ی مدارس در بستر آموزش و پرورش و البته به اعتراف خودشان تأثیرگذاری موفق بر جوانان و نوجوانان (ایقانی، ۱۳۸۰: ۱۲۳) گواهی می‌دهد. لذا گرچه بهائیت ادعا دارد که در امور سیاسی دخالت نمی‌کند (ر.ک. به: افندی (عبدالبهاء)، ۱۹۶۵: ۱۵۳/۴-۱۵۴، ۳۱، ۴۱/۵)؛ لیکن تحلیل محتوای نهادهای آموزشی منتسب بدانان و چهره‌های شاخص در رأس این نهادها- در کنار پیشینه‌ی تاریخی- خلاف آن را اثبات خواهد کرد. لذا بایستی پذیرفت فرقه‌ی بهائیت در حقیقت جریان سیاسی به ظاهر دینی- اجتماعی است.

منابع بهایی خود اعتراف دارند که معلمان و مدیران مدارس روزها در مدرسه و شب‌ها در محافل بهایی به تبلیغ فرقه‌ی بهائیت اشتغال داشته‌اند (ر.ک. به: سلیمانی، ۱۳۶۱: ۲۷۲/۵). مزید بر این سعی می‌کردند برای ایجاد جاذبه، با مدارا نسبت به شاگردان رفتار کنند. آنان علاوه بر وجوه علمی، بر روی مسائل اخلاقی نیز سرمایه‌گذاری می‌کردند که قاعدتاً می‌توانست بر جذابیت این‌گونه مدارس و در فضای نه‌چندان مطلوب آموزشی اواخر قاجاریه و عصر پهلوی مؤثر باشد (ر.ک. به: همان: ۲۷۴/۵-۲۷۳).

در خاتمه‌ی این مبحث لازم به ذکر است که اسناد و شواهد تاریخی از پیگیری و در عین حال نظارت رهبران و محافل عالی بهایی و حتی شخص عبدالبهاء بر امور آموزشی و اداری مدارس بهایی به‌ویژه در مازندران حکایت دارد. برای مثال، درخصوص نامگذاری این‌گونه مدارس از ایشان نظرخواهی می‌شده و یا گزارشاتی از اولیای مدرسه برای ایشان ارسال می‌گردید که البته عموماً در راستای تشویق و دلگرمی آنان- و به‌علت وجود موانع

مذکور خود می‌توانست بستر و زمینه‌ی مناسبی را برای تبلیغ تفکرات فرقه‌ی بهائیت فراهم سازد.

برگزاری کلاس توسط مبلغین روحانی مجرب بهایی و در روز جمعه با نام کلاس اخلاق برای دانش‌آموزان (ایقانی، ۱۳۸۰: ۶۵؛ مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۸۹)، خود می‌تواند از رویکرد سیاسی-مذهبی رهبران بهایی نسبت به عرصه‌ی تعلیم و تربیت حکایت داشته باشد. برخی منابع بهایی که خود حاصل مطالعات میدانی و مصاحبه با دانش‌آموزان مدرسه هستند، بر این امر این‌گونه صحنه می‌گذارند: «در این مدرسه به‌طور آزاد هر کسی وارد می‌شد، الله ابهی می‌گفتند؛ و در مواقع تلاوت مناجات افراد غیربهایی هم در کمال ادب دست‌بسته می‌نشستند. در هفته چند ساعت هم به‌عنوان درس اخلاق بود که مختص اطفال بهایی بود و در آن کلمات الهیه تعلیم داده می‌شد. مثلاً بهایی یعنی جامع جمیع کمالات انسانی و از این قبیل بیانات» (ایقانی، ۱۳۸۰: ۱۲۲). اجرای برنامه‌هایی چون سرود صبحگاهی و یا ذکر دعا با محتوا و مضامین بهایی نیز می‌تواند از منظر تبلیغ مذهبی- سیاسی مستمر فرقه‌ی بهائیت و فراتر از نظام آموزشی روز تعبیر و تفسیر شود [گرچه ممکن است این استدلال وجود داشته باشد که این‌گونه مدرس اساساً برای تفاوت‌های با مدارس روز و نوع آموزششان خلق شده‌اند و البته چون تا مقطعی از امکانات دولتی استفاده نمی‌کردند، قاعدتاً می‌توانستند روش متفاوتی را در پیش گیرند]. همچنین، در نمونه گزارشات آمده است که در برنامه‌ی صبحگاهی مدرسه، شعری با مطلع «ما نونهالان جملگی خواهان عرفانیم» و نیز مدح عبدالبهاء [با عبارت «حضرت ولی عزیز امرالله»] و نیز رضاشاه پهلوی قرائت می‌شده است (ر.ک. به: همان: ۱۳۲، ۷۶-۷۵). آموزش‌های دینی از جمله آموزش «نماز کبیر» توسط معلمان و نیز ذکر دعای متفاوت صبح در این مدارس گزارش گردیده است (همان: ۱۸۴؛ فرمانفرمائی، ۱۳۸۲: ۶۸). این برنامه‌ها در حالی اجرا می‌شد که تعداد قابل توجهی از

مدرسه و درحقیقت محافل دینی بهائی قرار داشته است. چنانچه در مدارس بهایی حتی بهنمیر که خود بعد مسافت بسیاری با بارفروش (بابل) داشته است، ما با اسامی معلمانی روبه‌رو هستیم که بارفروشی هستند (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۷۳)

تحصیل دانش‌آموزان با تعلقات دینی مختلف در مدارس بهایی خود از اهمیت این مدارس، اهداف و نیات بنیانگذاران از تبلیغ ایدئولوژی بهائیت و از این منظر گواهی دارد. فرصتی که می‌توانست با حداقل واکنش‌ها و با ظاهری موجه، برای تبلیغ این فرقه بسیار مؤثر واقع شود. ضمن آن که ارائه‌ی تصویر و چهره‌یابی از اشکال تجدد و تمدن نیز خود می‌توانست بر جاذبه‌های این فرقه و در اذهان عمومی جامعه بیفزاید. البته تجربه‌ی موفق مدارس اقلیت‌های مذهبی مسلمان و غیرمسلمان و از دوره‌ی قاجاریه خود می‌توانست مشوق خوبی برای رهبران جامعه‌ی بهایی برای تأسیس این‌گونه مدارس باشد (شاهمرادی، ۱۳۹۸: ۳۴۵، ۲۳۵، ۱۱۷).

درخصوص ترکیب جمعیتی دانش‌آموزان مدارس بهایی مازندران از مذاهب گوناگونی چون مسلمان، کلیمی، مسیحی و زرتشتی- علاوه‌بر بهائیان- گزارش شده است. برای مثال، نمونه‌ی شاخص این مدارس، مدرسه‌ی سعادت عمومی بارفروش بود که پیروان همه‌ی این مذاهب و اقلیت‌ها در آن تحصیل می‌کردند (ایقانی، ۱۳۸۰: ۳۷). ضمناً تمامی این مدارس در مقطع ابتدایی بوده‌اند و مدارس ساری، بارفروش، ایول و روشنکوه صرفاً پسرانه و بقیه‌ی مدارس به‌صورت مختلط بودند که البته در ایران آن روز تقریباً غیرمعمول بود. به لحاظ تعداد نیز لااقل در اوج خود، مدارس ساری و کفشکرکلا با ۶۰ دانش‌آموز و سپس بارفروش با ۴۰ دانش‌آموز قرار داشته‌اند که خود از کثرت جمعیت این مناطق می‌تواند حکایت داشته باشد. مطابق جدول موژان مومن، جز مدارس بهایی ساری، عرب‌خیل و تاکر، بقیه‌ی مدارس به «جامعه‌ی بهایی» (محفل روحانی محلی) تعلق داشتند. مدرسه‌ی تاکر به‌صورت

و چالش‌ها در مسیر فعالیت- بی‌پاسخ نمی‌مانده است. همچنین، الواح و تواقیعی به‌ویژه ازسوی رهبران این فرقه و به‌ویژه شخص بهاء وجود دارد که درخصوص این مدارس و خطاب به معلمان و محصلان و نیز حامیان روحانی‌شان در هر شهر و روستایی صادر گردیده است. ضمناً استفاده از واژه‌ی «مبارکه» برای مدارس بهایی و در مکاتبات محافل رسمی و غیررسمی روحانی آن و نیز سطوح مدیریتی خود از بعد مذهبی این مدارس و اهمیت آن در تبلیغ فرقه‌ی بهائیت حکایت دارد (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۲۱۶، ۲۱۱، ۱۳۶، ۱۳۳).

۵ ترکیب کادر آموزشی و جمعیتی

درخصوص ترکیب کادر آموزشی گرچه برخی از منابع بهایی تمام و یا اکثر معلمان مدارس بهایی را از پیروان این فرقه شمرده‌اند (مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۹۰)؛ لیکن آمار برخی دیگر از همین دسته منابع، از شدت این ادعا و رویکرد اغراق‌آمیز - لااقل در خصوص مدارس بهایی مازندران- می‌کاهد؛ زیرا بخش قابل توجهی از معلمان مدارس بهایی مازندران از مسلمانان بوده‌اند (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۲۸). البته بایستی خاطر نشان کرد که اهمیت تعلیم و تربیت و اهداف پیدا و پنهان آن در جامعه‌ی بهایی به‌گونه‌ای بوده است که درخصوص مدیران و یا معلمان آن، محافل روحانی بهائیت حساسیت ویژه‌ای داشتند (مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۹۰). گاهی مدیر و یا معلمی که به نظر می‌رسد نمی‌توانست اهداف آنان را تأمین کند، [و البته به بهانه‌های آموزشی و غیره] اخراج می‌شد و یا بالعکس بر حضور معلم و مدیری که همسو با آنان بود- علی‌رغم همه‌ی مخالفت‌های رسمی و غیررسمی - اصرار می‌شد (ر.ک. به: ساکما، ۲۰۳۷۳۴۱-۸۰۳۷۳۴۱).

با نگاهی دقیق در فهرست معلمان مدارس بهایی مازندران به‌خوبی درمی‌یابیم که اهتمام ویژه به جذب معلمان کارآمد و البته همسو با فرقه‌ی بهائیت - ولو از شهرهای همجوار- در دستور کار اولیای

صورت می‌پذیرفت (ر.ک. به: اخبار امری، ۱۳۰۷: ۳). ضمن آن که گاهی مدرسه در خانه و یا حظیره‌القدس دایر می‌گردید که خود کمک خوبی در کاهش هزینه‌ها محسوب می‌شد. به خصوص آن که بایستی اعتراف کرد که یکی از معضلات مدارس در جامعه‌ی ایران عموماً و مازندران خصوصاً تا سال ۱۳۰۴ش، اختلال در امور مالی بر اثر عدم درآمد کافی و عدم تنظیم بودجه‌های متناسب با هزینه‌ها بوده است (ر.ک. به: اعتمادزاده و طالبی شلیمکی، ۱۳۹۳: ۳۱۳-۳۱۴).

۶ واکنش‌های عمومی

واکنش‌های عمومی نسبت به تأسیس، توسعه و فعالیت مدارس بهایی در مازندران اواخر قاجاریه و عصر پهلوی متفاوت بوده است. بخشی از جامعه بنا به دلایلی از این‌گونه مدارس استقبال کرده و بخشی دیگر که عمدتاً دغدغه‌های سیاسی و مذهبی نسبت به این فرقه داشته است، به مقابله می‌پرداختند. ضمن آن که فضای تضاد بین سنت و تجدد در تاریخ معاصر ایران و به‌ویژه نگرش‌های انتقادی برخی از علمای دینی نسبت به آموزش نوین نیز در این واکنش‌ها بی‌تأثیر نبوده است.

استقبال و همسویی: درخصوص گروه نخست بایستی گفت جاذبه‌های عمومی مدارس متعلق به فرقه‌ی بهائیت در بخشی از لایه‌های اجتماعی آن عصر در استقبال و همسویی مؤثر بوده است. علاوه بر وجود حس شوق به آموختن و عشق به علم و رشد و ترقی در جامعه، نیاز روزافزون به آموزش و پرورش نوین، سطح تحصیلات نسبتاً خوب بهائیان در سطوح مدرسه‌ای و دانشگاهی (فاضل و فوادی، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۲۲۰) و احتمالاً همسویی و همدلی هرچند مختصر بهائیان- به‌ویژه در مازندران- با انقلاب مشروطه نیز می‌توانست در اقبال عمومی نسبت به مدارس آنان مؤثر واقع شود (ر.ک. به: براون: ۱۳۸۰: ۳۵۸؛ صادق‌زاده میلانی، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۲۶۱، ۲۵۲). ضمناً تأسیس دومین درمانگاه بهایی و

«شخصی» و دو دیگر به جوامع بهایی و مسلمان اختصاص داشته است (مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۱: ۱۸۲).

نکته‌ی ظریف اینجاست که سیاست مهاجرت تشکیلاتی [ضمن ارائه‌ی حمایت‌های مادی و معنوی از سوی محافل ملی و استانی با ساختاری به همین نام] برای رسیدن به حد نصاب حداقل ۹ نفر جهت تشکیل محفل بهایی در روستاها، خود به این امر کمک می‌کرد تا جمعیت بهائیان در روستاها افزایش یابد که خود قاعدتاً به رونق مدارس آنان یاری می‌رساند (ر.ک. به: آرشیو مؤسسه‌ی پژوهش‌های سیاسی، اسناد ساواک در خصوص بهائیان مازندران، سند شماره‌ی ۵/۶۲۰۴).

در همین راستا عجیب خواهد بود اگر گفته شود که در برخی از این مدارس تعداد دانش‌آموزان بهایی غیر قابل مقایسه با تعداد دانش‌آموزان مسلمان بود و شاید عملاً اداره و تداوم فعالیت آن هیچ‌گونه توجیهی نداشته است [برای مثال مدرسه‌ی بهایی تاکر نور] که البته ما را به اثبات تحلیل سیاسی- مذهبی از فعالیت نهادهای آموزشی متعلق به بهائیان یاری خواهد نمود (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۱۴۳، ۵۰). عجیب‌تر از همه آن که گاهی برای روستایی صرفاً با پنج خانوار، یک مدرسه‌ی مستقل بهایی تأسیس می‌گردید که برای مثال می‌توان به مدرسه‌ی بهایی روشنکوه (مدرسه‌ی فیض روشنکوه) اشاره کرد (همان: ۱۵۴، ۱۴۹).

وجود سپاه مطولی از چهره‌های شاخص بهایی در عرصه‌های علمی، سیاسی، نظامی و اقتصادی ایران عصر پهلوی که تعدادی از آنان مازندرانی و در مدارس بهایی مازندران تحصیل کردند، خود می‌تواند از نقش و سهم و تأثیرگذاری مدارس بهایی حکایت داشته باشد (ر.ک. به فهرست تفصیلی: چمن‌خواه، ۱۳۹۱: ۲۱۰-۲۲۳).

در خاتمه‌ی این مبحث ذکر نکته‌ای ضروری است و آن این که تأمین هزینه‌های مدارس بهایی در کنار دریافت شهریه و کمک‌های دولتی، غالباً با حمایت‌های مادی و معنوی محافل روحانی بهایی

مدارس و در آغاز فعالیت، برپایی نماز و اقامه اسلامی مجاز بوده است؛ تا خانواده‌ها برای فرستادن فرزندانشان به یک مدرسه‌ی غیراسلامی رغبت پیدا کنند و یا لاقلاً تبلیغات مخالفین خنثی گردد (همان: ۱۴۵، ۸۸). علاوه بر این، تعبیه‌ی دروسی چون قرآن، شریعیات و تاریخ انبیا در مواد درسی مدارس بهایی (شکری فومشی، ۱۳۷۹: ۳۱۷) نیز می‌توانسته است در نگرش مثبت نسبت به این‌گونه مدارس از یکسو و کاستن از تبلیغ سوء منتقدین و مخالفین از دیگر سو مؤثر باشد.

استفاده از چهره‌های موجه و گاهی منتسب به فرزندان علمای بزرگ^۱ احتمالاً برای آشتی آنان با مدارس نوین و آن هم از نوع بهایی و یا لاقلاً جهت کاستن از انتقاداتشان^۲ برای تدریس و یا مدیریت و بنیانگذاری مدارس بهایی به نظر می‌رسد که شگرد مناسب دیگر رهبران فرقه‌ی بهایی در مازندران این مقطع بوده است.^۳ برای مثال، در مدارس بهایی بهنمیر و عربخیل از شیخ عبدالکریم شریعتمدار پسر مجتهد بزرگ شریعتمدار کبیر بارفروش به‌عنوان معلم استفاده می‌شده است (ایقانی، ۱۳۸۰: ۷۳، ۶۳).

همچنین، شاهد حضور^۳ آگاهانه و یا ناآگاهانه از ماهیت و نیت مدارس- برخی روحانیون و علمای مذهبی با صبغه‌ی اسلامی در تأسیس و اداره‌ی این مدارس هستیم.^۴ برای مثال، گفته شده و یا لاقلاً این‌گونه تبلیغ می‌شده است که سید حسین مقدس از بنیانگذاران، شیخ زین‌العابدین ابراری مدیر و شیخ علیجان بهروزی ناظم مدرسه‌ی بهایی تأیید ساری هستند. علاوه بر این، تبلیغ می‌شده است که

^۳ به نظر می‌رسد حتی تبلیغ حمایت و حضور نیز خود می‌توانست انگیزه‌ی لازم برای این‌گونه تبلیغ‌ها از سوی محافل بهایی باشد؛ گرچه با واقعیت امر فاصله بسیار داشته است.
^۴ تبلیغ مشارکت علمای مذهبی در تأسیس و اداره‌ی مدارس بهایی یک سیاست مرسوم توسط محافل بهایی و در سطح ملی بوده است. چنانچه ادعا و تبلیغ می‌گردید که فردی روحانی به نام میرزا حسن ادیب طالقانی مؤسس مدرسه بهایی تربیت (پسران) تهران بوده است (ثابت، ۱۹۹۷: ۲۵).

پس از تهران در مازندران (تا کر نور دهکده‌ی آباء و اجدادی پدر بهاء الله یعنی میرزا عباس نوری) نیز خود به نظر می‌رسد - با توجه به ارائه‌ی خدمات عمومی و آن هم در آن عصر و به‌عنوان یک ابتکار بهداشتی- خود می‌توانست در نگرش عمومی نسبت به فعالیت‌های آموزشی‌شان مؤثر باشد. ضمن آن که ارائه‌ی تصویری نخبه‌گرایانه و نیز بهداشتی از آنان تبلیغ نماید که خود البته می‌توانست از شدت انتقادات و بعضاً مخالفت‌ها بکاهد (فاضل و فوادی، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۲۳۲). علاوه بر این، جاذبه‌های مادی این‌گونه مدارس و با توجه به سطح اقتصادی خوب بهائیان و نیز رایگان بودن بسیاری از این مدارس، گسترش روزافزون نفوذ بهائیان در برخی از سطوح جامعه‌ی ایرانی، نقش بهائیان در ترویج اصلاحات و تجدد در ایران، تبلیغ حقوق زنان و اقلیت‌ها، حضور در میان اقوام و اقشار جامعه‌ی ایرانی و در نهایت تأثیر این‌گونه مدارس بر تحولات اجتماعی و فرهنگی و حتی سیاسی روز نیز بی‌تأثیر نبوده است (شاهور، ۲۰۱۳: ۴۲-۴۱، ۱۸).

نگرش مثبت بخشی از جامعه نسبت به مدارس بهایی بی‌تأثیر از تبلیغات و در حقیقت شگردها و ترفندهای رهبران این فرقه نیست. چنانچه محافل مذهبی بهایی- ضمن پنهان نگه داشتن ماهیت مدارس- به هر دلیلی حتی گاهی مدرسه را در تکایا و مساجد محل قرار می‌دادند که خود البته می‌توانست در ایجاد نگرش مثبت جامعه‌ی روز در تحصیل فرزندانشان در چنین محیطی مؤثر باشد (جهت نمونه مدرسه‌ی بهایی کفشگرکلای قائمشهر) (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۸۵). ضمناً در برخی از این

^۱ احتمالاً جاذبه‌های مدارس نوین در عرصه‌های مالی و آموزشی و در کنار اختلاف دیدگاه‌ها و سلیق و نظرات در بین خانواده‌ی علما، در جذب فرزندانشان در این‌گونه مدارس بی‌تأثیر نبوده است.

^۲ علاوه بر این، جذب متمولان و مسؤولان محلی نیز در دستور کار رهبران بهایی و در سطح ملی قرار داشته است. ضمناً بیشتر فارغ‌التحصیلان این مدارس به واسطه‌ی نفوذ در ارکان قدرت، آموزش زبان‌های خارجی و موفقیت‌های خانوادگی به مقام‌های بالای حکومتی دست می‌یافتند.

مدرسه‌ی بهایی بهنمیر نام برده شده‌اند. همچنین، سید اسماعیل علوی معلم و سید علی‌اکبر احمدی شاگرد مدرسه‌ی بهایی روشنگر معرفی شده‌اند (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۱۸۳، ۱۵۲، ۷۲، ۲۹، ۲۷، ۲۵).

انتقاد و مخالفت: علاوه بر گستره‌ی ملی، در مازندران معاصر نیز واکنش‌های تند و تیزی را نسبت به تأسیس، توسعه و فعالیت مدارس بهایی شاهد هستیم. فعالیت‌های فرقه‌ی بهائیت در مازندران عصر پهلوی به‌ویژه در عرصه‌ی آموزشی واکنش‌های تندی را از سوی جامعه‌ی مسلمان و در رأس آن مخالفان سیاسی- مذهبی فرقه‌ی بهائیت در پی داشته است. در این میان، علاوه بر اختلافات فرقه‌ای - مذهبی، مخالفت با هر یک از مظاهر رژیم پهلوی خود می‌توانست مستمسک خوبی برای این مخالفت‌ها باشد. زیرا اساساً یکی از جلوه‌های مخالفت با رژیم پهلوی، ضدیت با بهائیت بوده است.^۱ لذا به عناوین مختلف با فعالیت‌های فرقه‌ی مذکور به‌ویژه در عرصه‌ی آموزشی مخالفت می‌گردید.

اسناد و گزارشات تاریخی موجود خود بیانگر فعالیت‌های تبلیغی مدارس بهایی و بهره‌برداری از بستر محیط آموزشی و از همان نخستین سال‌های حکومت پهلوی برای معرفی و تبلیغ این فرقه دارد. در یک نمونه‌ی بسیار شاخص می‌توان به فعالیت تبلیغی مدرسه‌ی تأیید ساری اشاره کرد؛ فعالیتی که مجموعه‌ای از واکنش‌ها را تا حد ارسال شکوائیه از سوی علمای بزرگ مازندران به‌خصوص شهر ساری در پی داشته است. علاوه بر این، مکتوب مهم رئیس اداره‌ی معارف مازندران در پی استعلام وزیر وقت معارف و نیز گزارش یکی از معلمان مدرسه به رئیس معارف ساری در سال ۱۳۰۴ش بر این امر صحنه می‌گذارد. در همه‌ی این دو متن بر مدیریت مدرسه توسط بهائیان، تبلیغ آشکار فرقه‌ی بهائیت، تهدید

ملاحسینعلی معروف به «بلبل الذاکرین» روضه‌خوان دربار ناصرالدین شاه در تأسیس مدارس بهایی ایول (ایقانی، ۱۳۸۰: ۹۹) و همت بورخیل ارطه [به اتفاق لطفعلی‌خان مجدالاطباء، مالک قسمتی از قریه‌ی ارطه و عضو محفل روحانی ساری و با اقدامات مؤثر عبدالناصر ایمانی و با مدیریت و آموزگاری میرزا عبدالعلی شه‌میرزادی] نقش داشته است (همان: ۱۲۶؛ کریم‌زاده، ۱۳۹۴: ۴۵۵). ضمن آن که تحصیل دانش‌آموزانی از خانواده‌های متنفذین سیاسی، روشنفکران و نیز قشر مرفه در این‌گونه مدارس نیز خود می‌توانست در تبلیغ و در نهایت نفوذ و اثرگذاری آن مؤثر باشد.

مشاهده‌ی نام‌هایی با پیشوند «سید» به‌عنوان مؤسس، مدیر و معلم و نیز دانش‌آموزان مدارس بهایی مازندران خود می‌توانست در اذهان عمومی جامعه‌ی عصر و با توجه به قداست و احترامشان در بطن جامعه، در تعدیل نگرش‌ها از یکسو و خنثی‌سازی انتقادات و بعضاً حملات مخالفان - خواسته و ناخواسته و یا به‌طور مستقیم و غیرمستقیم- بسیار مؤثر واقع شود؛ حتی اگر امروزه این‌گونه تحلیل شود که این چنین افراد صرفاً یک اتفاق و بدون زمینه و یا مهندسی پیشین بوده و لیاقت و شایستگی افراد نقش اساسی داشته است. برای مثال، گفته شده است سید حسین مقدس مؤسس و بنیانگذار دو مدرسه‌ی بهایی حقیقت و تأیید در ساری است. سید ابوالقاسم گروسی پسر سید مراد که گفته شده است از نجبای گروس بوده، معلم همین مدرسه است. سید محمد نامی نیز در زمره‌ی معلمان این مدرسه یاد شده است. در مدرسه‌ی بهایی تأیید ساری از دانش‌آموزی به نام سید حسن حافظی که گفته شده بهایی بوده، یاد گردیده است. سید محمدرضا شه‌میرزادی، سید محمدباقر و سید سمیع کنوجالی از مؤسسان

پایه‌های رژیم پهلوی افشاگری می‌شد که خود از اهمیت و جایگاه این فرقه و فعالیت‌های آنان به‌ویژه در عرصه‌ی آموزشی و فرهنگی در این منطقه گواهی دارد (ر.ک. به: مرکز بررسی اسناد تاریخی، ۱۳۹۷: ۱۱/۱، ۶۸، ۴۴، ۲۰۳/۲، ۳۲، ۳۲۷/۵).

^۱ در همین راستا در بخش قابل توجهی از سخنرانی‌های ضد رژیم پهلوی در استان مازندران [که اتفاقاً اغلب توسط معلمان و دبیران مدارس صورت می‌پذیرفت] درخصوص فرقه‌ی بهائیت و فعالیت‌های ضد اسلامی آن و نیز نقششان در تحکیم

این نوع تبلیغات» را «واجب و لازم» دانسته و تبلیغات فرقه‌ی باییت را «خلاف شرع» اعلان داشته‌اند. متقابلاً علاوه بر رئیس الوزراء، وزیر وقت معارف در هاشم‌نامه دستور داده است تا از معارف مازندران خواسته شود که هرچه سریع‌تر در این خصوص تحقیقات به عمل آورده و نتیجه را به وزارت انعکاس دهد. ظاهراً این واکنش‌ها ابعاد وسیع‌تری داشته و رئیس وقت مجلس شورای ملی نیز در نامه‌ای از وزیر معارف خواسته است تا درخصوص شکایت طلاب مازندرانی اقدام مناسب انجام دهد. متقابلاً وزیر وقت در پاسخ به مرقومه‌ی ایشان، قول مساعد مبنی بر پیگیری و اقدام از طریق معارف مازندران داده است (ساکما: ۲۱۰۷ - ۲۹۷).

همچنین، گفته شده است وقتی که شهاب شه‌میرزادی به روستای ایول رفت و خواست به اتفاق محفل روحانی بهایی مدرسه تأسیس کند، در پی مخالفت روحانیون محلی، والی ناحیه او را به مرکز آن ناحیه یعنی کیاسر احضار کرد.^۱ البته گفته شده است که وی بعدها با جذب و جلب نظر والی [که به نظر بی‌ارتباط با قدرت سیاسی‌شان نبود] موفق به تأسیس مدرسه‌ی بهایی در این روستا گردید (ایقانی، ۱۳۸۱: ۹۹-۹۵).

درخصوص واکنش‌های علمای مذهبی نمی‌بایست نکته‌ی مهمی نادیده گرفته شود و آن این که برخی از آنان اساساً آموزش و پرورش نوین را به‌عنوان رقیبی برای آموزش و پرورش سنتی و در کنار حوزه‌های علمیه تلقی می‌کردند. گرچه بعدها و بنا به دلایل و منافع به تداوم این مدارس رضایت داده و حتی فرزندانشان را به این‌گونه مدارس نوین فرستادند (برای مثال، تحصیل فرزند امام جمعه ساری مهدی امامی در مدرسه‌ی بهایی تأیید ساری). علاوه بر این و در تحلیل واکنش جامعه‌ی سنتی ایرانی و در رأس آن علمای دینی نسبت به هر

معلمان معترض و یا غیرهمسو و متعاقباً شکایات مکرر مردم تصریح گردیده است. ضمناً بر تغییر ساختار آموزشی مدرسه، جابه‌جایی معلمان بهایی و نیز حمایت‌های مالی [احتمالاً برای اعمال اقتدار] توصیه شده است (ساکما، ۸۰۳۷۳۴۱-۲۹۷).

جالب اینجاست که وزیر وقت معارف علی‌رغم همه‌ی شکوائیه‌ها و راهکارهایی که جهت اداره‌ی این مدرسه و حتی تغییر معلم پایه‌ی چهارم که به نظر می‌رسد پررنگ‌تر از بقیه‌ی معلمان به وظیفه تبلیغی خود در بین دانش‌آموزان مشغول بوده، در هاشم‌نامه نوشته است که فعلاً مسأله مسکوت بماند که خود علاوه بر سنجش و رعایت احتمالی شرایط روز، می‌تواند بر نفوذ جامعه‌ی بهایی در ارکان قدرت تحلیل داشته باشد (همان: همانجا). البته در گزارشات بعدی آمده است که مدرسه‌ی مذکور سرانجام در سال ۱۳۰۵ش در پی انتقادات و شکایت‌های متعدد مجبور گردید کلاس‌های چهارم و پنجم خود را تعطیل کند که این امر خود به کم‌رونق شدن آن انجامید (اعتمادزاده و طالبی شلیمکی، ۱۳۹۳: ۳۳۲).

اسناد تاریخی بر شدت واکنش‌ها در محیط‌های عمدتاً روستایی حکایت دارد. نامه‌ها و متعاقباً استشهادیه‌ی جمعی از بزرگان روستای کفشگرکلای علی‌آباد (قائم‌شهر) - همراه با تصویر مهرشان در ذیل نامه - به وزیر معارف و در سال ۱۳۰۳شمسی که به‌واسطه‌ی نمایندگان مجلس شورای ملی آقایان ثقه‌الاسلام شریعتمدار و محمدعلی الموتی تسلیم گردید، و نیز تصویر استشهادیه‌ی جمعی از هیأت طلاب مازندران به رئیس‌الوزراء، اعتراضشان را نسبت به تبلیغ فرقه‌ی باییت در مدرسه‌ی این روستا انعکاس داده و حتی انحلال مدرسه‌ی مذکور و تأسیس مدرسه‌ی دولتی را خواستار شدند. آنان «برحسب مقررات قانون شرع مطهر، جلوگیری از

عجیب آن که صرفاً به همان کتابی ارجاع داده‌اند که از برخورد خوب حاکم با شهاب شه‌میرزادی گواهی دارد (ر.ک. به: مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۸۰).

^۱ برخی از منابع بهایی در راستای مظلوم‌نمایی و با تصرف در منابع دیگر، مطالب دروغینی را آورده‌اند. برای مثال، در همین وضع تأسیس مدرسه‌ی ایول، مدعی دستگیری شهاب شه‌میرزادی گردیده و البته به ادامه‌ی مطالب نپرداخته‌اند.

فعالیت خود تحت نظر محافل بهایی خاتمه و به‌صورت دولتی درآمدند. لیکن درخصوص سرنوشت مدارس بهایی مازندران آمده است که بسیاری از آنان به همان شکل و سیاق قبلی تا دهه‌ی بیستش ادامه فعالیت داده و در حوادثی که مربوط به فعالیت‌های انجمن حجّتیّه و ضدبهائیت شناخته می‌شده است، منحل گردیدند. ضمن آن که معلمان بهایی تا وقوع انقلاب اسلامی همچنان در عرصه‌ی آموزشی در مدارس بهایی و غیربهایی مشغول به فعالیت بودند (ر.ک. به: ایقانی، ۱۳۸۰: ۱۸۲، ۷۶). این مسأله و درحقیقت استثنا شدن برخی از مدارس، خود می‌تواند از نفوذ بهائیان مازندران و محافل مرتبط با آنان در سیاست و حکومت عصر پهلوی تحلیل شود.^۱

در موج تعطیلی و ادغام مدارس متعلق به اقلیت‌ها با مدارس دولتی و یا انحلال آنان، عجیب آن که مدارس متعلق به بهائیان در مازندران - به‌ویژه در مناطق روستایی - ادامه فعالیت دادند و حتی مدرسه‌ی روشنکوه در سال ۱۳۱۴ش آغاز به کار کرد و تا سال ۱۳۲۷ش فعال بود که خود البته جای تعجب خواهد بود. گرچه منابع بهایی علت این امر را عدم آگاهی وزارت معارف بر بهایی بودن این‌گونه مدارس - و نیز فقدان مدرسه‌ی جایگزین - دانسته‌اند، لیکن به نظر می‌رسد نفوذشان به‌ویژه در زادگاه خاندان پهلوی و نیز در حاکمیت پهلوی در این امر دخیل بوده است. عجیب‌تر از همه آن که این مدارس بعدها نه منحل، که به‌طور ارادی^۲ [و حتی با

مدارس در مناسبت‌های مذهبی - فرقه‌ای خود و با بخشنامه‌ی وزیر وقت علی‌اصغر حکمت در آذرماه ۱۳۱۳ لغو فعالیت شدند و به مدارس دولتی تبدیل شدند (ر.ک. به: حکمت، ۲۵۳۵: ۲۴۳-۲۴۱؛ چمن‌خواه، ۱۳۹۱: ۱۸۴-۱۸۳؛ شاهمرادی، ۱۳۹۸: ۷۶)؛ لیکن نکته‌ی عجیب اینجاست که واکنش‌های چندانی را عملاً از سوی محافل بهایی شاهد نیستیم که خود به نظر می‌رسد از چند منظر قابل تحلیل خواهد بود: همسویی کلان سلطنت پهلوی با بهائیان و نفوذ چهره‌های شاخص بهایی در ارکان حکومت، کاهش حساسیت‌ها و درحقیقت هزینه‌های محافل بهایی و در نتیجه سرمایه‌گذاری بر دیگر برنامه‌های بهایی و در نهایت تضعیف نیروهای مذهبی مخالف بهایی از سوی سلطنت پهلوی.

مقوله‌ای که رنگی از تجدد و نیز فرنگی بودن داشت، نیز در این نگرشهای انتقادی بی‌تأثیر نبوده است. ضمن آن که مدرسه‌ای که به فرقه‌ی ضاله منشعب از اسلام و تشیع تعلق داشت، قطعاً می‌توانست واکنش‌های تندتری را در پی داشته باشد (ر.ک. به: آجودانی، ۱۳۸۶: ۲۶۷-۲۶۰؛ ام رینگر، ۱۳۸۱: ۲۶۸-۲۶۶).

مخالفت‌های سیاسی گاهی به تسویه حساب با مراکز آموزشی متعلق به آنان نیز می‌انجامیده است. چنانچه مخالفان مشروطه با تهییج عمومی به‌طور مکرر به مدرسه‌ی تأیید ساری که منتسب به مشروطه‌خواهان و بهائیان بود، یورش بردند. مدرسه را غارت و دانش‌آموزان و معلمان را با چوب و سیلی از مدرسه خارج کردند (دیوسالار، ۱۳۲۶: ۳۳؛ مهجوری، ۱۳۳۹: ۲۵-۲۴).

در خاتمه‌ی این مبحث لازم به ذکر است که ظاهراً تعطیلی مدارس بهایی در برخی از لایه‌های اجتماعی جامعه و به‌خصوص بخش سنتی-مذهبی با استقبال خوبی مواجه گشت. به‌خصوص آنانی که بهائیان را از کافر بدتر، بدعت‌گذار در دین و منحرف از مذهب تشیع و رهبر و بانی روحانی آن را نیز مرتد می‌دانستند (ر.ک. به: فرمانفرمیان، ۱۳۸۲: ۶۸).

۷ فرجام مدارس بهایی مازندران

درخصوص فرجام مدارس بهایی گفته شده است غالب این‌گونه مدارس در آذرماه سال ۱۳۱۳ش به

^۱ البته درخصوص این پرسش اساسی که چرا بهائیت به‌عنوان یک دین ازسوی حکومت پهلوی به رسمیت شناخته نشد، منابع بهایی خود معترف‌اند که این امر می‌توانست بازتابی فاجعه‌آمیز برای آنان داشته باشد؛ زیرا مستلزم آن بود که ادعای پیامبری بهاء الله را بپذیرند که خود مشروعیتشان را ازسوی جامعه‌ی دینی عصر و علمای شیعه به چالش جدی می‌کشید (شاهور، ۲۰۱۳: ۲۳-۲۲).

^۲ گرچه غالب مدارس بهایی در راستای گفتمان ملی‌گرایی حاکمیت پهلوی، سیاست تمرکزگرایی و یکسان‌سازی فرهنگی رضاشاه و درحقیقت پیوند بین نظام سیاسی و نظام آموزشی و به بهانه‌ی ترمذ از دستورات وزارت معارف در تعطیل کردن این

فرقه‌ی بهائیت در تاریخ ایران معاصر قرار داشته است. در کنار علل و انگیزه‌های مختلف به نظر می‌رسد دفاع از هویت نوپا و در عین حال متزلزل بهائی نقش و سهم مهمی در این اقدام آموزشی- فرهنگی داشته است. در همین راستا، مدارس متعددی توسط محافل فرقه‌ای بهایی در شهرها و روستاهای مختلف مازندران اواخر دوره‌ی قاجاریه و عصر پهلوی ایجاد گردید که در سراسر کشور ممتاز بوده‌است. تنوع و تعدد مدارس، یکپارچگی سیاست‌ها و برنامه‌های آموزشی و متعاقباً آمیختگی با نگرش‌ها و اغراض و اهداف سیاسی- مذهبی و نیز برخورداری از حمایت‌های مادی و معنوی محافل بهایی از ویژگی‌های مدارس بهایی مازندران بوده‌است. محتوای آموزشی، برنامه‌ی درسی و فوق‌برنامه‌های این‌گونه مدارس و نیز ترکیب آموزشی آن بر نقش اساسی محافل بهایی و درحقیقت ایدئولوژی فرقه‌ی بهائیت در اداره‌ی این‌گونه مدارس گواهی دارد.

کنش و واکنش‌های متفاوت بدنه‌ی اجتماعی و نیز در سطوح حاکمیتی نسبت به فعالیت این نهادهای آموزشی در مازندران، ارتباط تنگاتنگی با شرایط و البته نیازهای روز و نیز نوع تعاملات بین این فرقه با ساختار قدرت داشته است. جاذبه‌های آموزشی از جمله برنامه‌های درسی، برخورداری از کادر آموزشی قوی، رایگان بودن برخی از این مدارس، برخورداری از امکانات مناسب به‌واسطه‌ی پشتوانه‌های فرقه‌ای و نیز فوق‌برنامه‌های جذاب، تمرکز در کانون‌های جمعیتی، استقبال از تحصیل غیربهائیان و نیز ارتقای دانش‌آموختگان به مدارج عالی علمی و اداری موجب استقبال برخی از لایه‌های اجتماعی و نیز سطوح حاکمیتی - به دلیل کاهش بار مالی دولت و نیز به‌علت نفوذ فرقه در ارکان قدرت- از تأسیس و توسعه‌ی این مدارس گردید. البته در دیگر سو، آگاهی برخی از سطوح

اصرار مکرر محافل روحانی بهایی] به مدارس دولتی تبدیل شدند که به علل مختلفی چون کاهش هزینه‌های محافل، به نفعشان بوده است. ضمن آن که به نظر می‌رسد به لحاظ ساختار و نظام مدیریتی، چندان تغییری نیافته و همان شکل پیشین خود را حفظ کردند. البته بعدها به نظر می‌رسد مهاجرت بهائیان، افزایش جمعیت دانش‌آموزی غیربهایی و نیز افزایش کادر آموزشی و اداری در تغییر و تحول و دگرگونی در این‌گونه مدارس مؤثر بوده است. در هر صورت آخرین مدرسه‌ای که دولتی شد، مدرسه‌ی بهایی بورخیل ارطه در سال ۱۳۲۷ش بود (ر.ک. به: سلیمانی، ۱۹۶۱: ۲۷۱/۵-۲۷۲؛ مومن، ۲۰۱۱/۱۳۹۰: ۱۹۹؛ ایقانی، ۱۳۸۰: ۱۵۴، ۱۵۰، ۱۳۲).

در همین راستا انجام هزینه‌ها از سوی دولت، علاوه بر همسویی‌های حاکمیت پهلوی با فرقه‌ی بهایی خود می‌توانست مشوق خوبی برای این امر باشد. ضمن آن که نبایستی نادیده گرفت سیاست‌های کلان حکومت پهلوی اول بر تعطیلی مدارس اقلیت‌ها - از جمله زرتشتی‌ها، ارمنه، یهودی‌ها و... - بوده‌است (ر.ک. به: شاهمرادی، ۱۳۹۸: ۳۱۱، ۲۰۱، ۷۵).

البته برخی معتقدند که فشارهای مردمی نیز در تعطیلی و انحلال مدارس بهایی بی‌تأثیر نبوده است. چنانچه درخصوص تعطیلی مدرسه‌ی بهایی سعادت بارفروش پس از ۲۲ سال فعالیت آموزشی این دیدگاه وجود دارد (قلی‌پور گودرزی و الهی، ۱۳۹۳: ۶۷). ضمناً گفته شده است اغلب شاگردان آن به دبستان ملی تربیت رفتند (شکری فومشی، ۱۳۷۹: ۳۱۹).

۸ نتیجه‌گیری

فعالیت‌های آموزشی و در رأس آن به‌واسطه‌ی نهادهای آموزشی همچون مدرسه در دستور کار

البته برخی از منابع بهایی سعی کردند با مظلوم‌نمایی، این مسأله را عدم همراهی حکومت پهلوی اول با فرقه‌ی بهائیت توجیه کنند (ر.ک. به: اشراقی، ۱۴۰۰: ۲۵۰).

داشته‌اند که خود به نفوذ سیاسی آنان در ارکان قدرت باز می‌گردد. تجربه‌ای که خود می‌تواند علاوه بر تحلیل در عرصه‌ی علوم اجتماعی، برای متخصصان تعلیم و تربیت و در راستای ارتقای سطح آموزشی مدارس مفید واقع شود.

جامعه نسبت به اهداف و نیت رهبران فرقه‌ی بهایی از تأسیس مدارس و فعالیت در امر آموزشی، و نیز به علت نگرانی از آسیب‌های اعتقادی تحصیل‌فرزندان‌شان در مدارس بهایی، انتقاد و مخالفت‌های متعددی را شاهد هستیم که در قالب ارسال شکوائیه به مقامات عالی‌ه و در رأس آن وزیر معارف و نیز تحریم این‌گونه مدارس خود را به نمایش نهاد. با این حال، مدارس بهایی مازندران در قیاس با دیگر مدارس بهایی کشور زمان بیشتری برای فعالیت

منابع

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۶). *مشروطه ایرانی*. تهران: اختران.
- آرشو مرکز اسناد انقلاب اسلامی. *سند سری ساواک در خصوص ادعای بهائیان در خصوص تحصیل محمدرضا شاه در دبستان بهایی تربیت تهران*. ش ۱۶/۱۳۸۳/ق.
- آرشو مؤسسه‌ی پژوهش‌های سیاسی. *اسناد ساواک در خصوص بهائیان مازندران*. سند شماره‌ی ۵/۶۲۰۴.
- آیتی، عبدالحسین. (۱۳۰۷). *کشف الحیل*. ج ۱. تهران: خاور.
- اخبار امری. (مردادماه ۱۳۰۷ش). سال ششم. شماره‌ی ۳۷.
- ارباب، فروغ. (۱۹۹۹). *اختران تابان*. ج ۱. دهلی نو: مرآت.
- اشراقی، ایرج. (۱۴۰۰). *کنکاشی در بهائی‌ستیزی*. ج ۲. کلن: فروغ.
- اعتمادزاده، حسین و طالبی شلیمکی، علیرضا. (۱۳۹۳). *تاریخچه‌ی آموزشی ساری*. فرخزاد. پولاد. *ساری کهن‌شهر مازندران* (صص ۴۱۱-۴۱۲). تهران: چشمه.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان و ناظم‌الممالک، آقامیرزا فضل‌الله. (۲۰۰۷/۱۳۸۶). *بهائیان نور مازندران*. آمریکا: شرکت کتاب.
- افراسیابی، بهرام. (۱۳۶۶). *بهائیت به روایت تاریخ*. تهران: پرستش.
- افندی (عبدالبهاء)، عباس. (۱۹۶۵). *مکاتیب*. ج ۵ و ۴. بی‌جا: مؤسسه ملی مطبوعات امری.
- ام. رینگر، مونیکا. (۱۳۸۱). *آموزش، دین و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار*. ترجمه‌ی مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.
- انوشه، حسن. (۱۳۷۹). *تاریخ. فرهادی، کاظم. بابل شهر بهار نارنج (صص ۲۰۰-۱۴۷)*. تهران: چشمه.
- ایقانی، شقایق. (۱۳۸۰). *تاریخچه‌ی مدارس بهایی مازندران*. بی‌جا: مؤسسه‌ی معارف عالی امری.
- براون، ادوارد. (۱۳۸۰). *انقلاب مشروطیت ایران*. ترجمه‌ی مهری قزوینی. تهران: کویر.
- ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۷۸). *اسنادی از مدارس دختران از مشروطیت تا پهلوی*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- تفرشی، مجید. (۱۳۹۶). *چالش‌های بهایی پژوهشی در روزگار معاصر. بهایی‌شناسی*، ش ۵، ۱۱۵-۹۰.

شهبازی، شاهپور. (۱۳۸۷). *ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، خاطرات ارتشبد حسین فردوست*. ج۱. تهران: مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

شاهور، سلی. (۲۰۱۳). *مدارس فراموش‌شده؛ بهائیان و آموزش و پرورش نوین در ایران ۱۹۳۴-۱۹۹۹م*. ترجمه‌ی حوری‌وش رحمانی. سوئد: باران.

صادق‌زاده میلانی، کاویان. (۲۰۱۱/۱۳۹۰). *گفتمان‌های بهایی درباره‌ی انقلاب مشروطه. بهائیان ایران؛ پژوهش‌های تاریخی-جامعه‌شناختی* (صص ۲۴۳-۲۶۴). سوئد: باران.

علامه، صمصام‌الدین. (۱۳۳۸). *یادگار فرهنگ آمل*. تهران: تابان.

عنایتی، علی‌اکبر و حسنی، عطاالله. (۱۳۹۹). *فرایند شکل‌گیری مدارس دخترانه‌ی مازندران (۱۳۰۴-۱۲۸۵ش)*. *فصل‌نامه‌ی مطالعات تاریخ اسلام*، ۱۲ (۴۴)، ۱۲۱-۱۶۴.

فاضل، سینا و فواد، مینو. (۲۰۱۱/۱۳۹۰). *ابتکارهای بهداشتی بهائیان در ایران: یک بررسی مقدماتی. بهائیان ایران؛ پژوهش‌های تاریخی-جامعه‌شناختی* (صص ۲۱۱-۲۴۲). سوئد: باران.

فرمانفرمائیان، ستاره. (۱۳۸۲). *دختری از ایران*. ترجمه‌ی مریم اعلائی. تهران: کارنگ.

قلی‌پور گودرزی، شهرام و الهی، یوسف. (۱۳۹۳). *تاریخ آموزش و پرورش بابل و بندپی*. تهران: رسانش نوین.

کریم‌زاده، حسین. (۱۳۹۴). *تاریخچه‌ی آموزش و پرورش شاهی شهر. یزدان‌پناه لموکی، طیار. قائمشهر قطب صنعت مازندران* (صص ۵۲۸-۴۴۹). تهران: چشمه.

مجد، محمدقلی. (۱۳۸۹). *از قاجار به پهلوی*. ترجمه‌ی جمعی از مترجمان. تهران: مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

ثابت، عباس. (۱۹۹۷). *تاریخچه‌ی مدرسه‌ی تربیت بنین. دهلی نو: مرآت*.

جواهری، میکائیل. (۱۳۹۳). *بهائیت یاد جنبش حیات ملت ایران*. تهران: مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

چمن‌خواه، لیلدا. (۱۳۹۱). *بهائیت و رژیم پهلوی*. تهران: نگاه معاصر.

دیوسالار، علی. (۱۳۲۶). *فتح تهران و اردوی برق*. بی‌جا: بی‌تا.

ذبیحی مقدم، سیامک. (۱۴۰۰). *تربیت بنات: عبدالبهاء و مدرسه‌ی دخترانه‌ی ممتاز بهائیان در ایران*. حق طلب، آیدا. *عبدالبهاء در انجمن عالم* (صص ۱۰۴-۷۱). کالیفرنیا: بنیاد تسلیمی.

راسخ، باهره. (بی‌تا). *نقش بانوان در پیوند باختر و خاور؛ چگونگی تأسیس مدرسه‌ی تربیت بنات*. لوگزامبورگ: A.D.E.L.

سازمان ملی اسناد ایران (ساکما). *سند شماره‌ی ۲۱۰۷ - ۲۹۷*.

سند شماره‌ی ۲۶۸۹۳-۲۹۷

سند شماره‌ی ۱۰۳۷۳۴۱-۲۹۷

سفیدوش، عنایت خدا. (۱۹۹۹). *تنی چند از پیشگامان پارسی‌نژاد در عهد رسولی*. کانادا: مؤسسه‌ی معارف بهایی کانادا.

سلیمانی، عزیزالله. (۱۹۶۱). *مصاییح هدایت*. ج ۵. تهران: مؤسسه‌ی ملی مطبوعات امری.

شاهمرادی، آمنه. (۱۳۹۸). *آموزش و پرورش اقلیت‌های دینی از مشروطه تا پایان حکومت پهلوی اول*. تهران: مورخان.

شکری فومشی، محمد. (۱۳۷۹). *پیشینه‌ی آموزشی بابل*. فرهادی، کاظم. *بابل شهر بهار نارنج* (صص ۳۸۸-۲۹۳). تهران: چشمه.

جامعه‌شناختی (صص ۲۱۱-۱۶۹). سوئد:
 باران.

مهجوری، اسماعیل. (۱۳۳۹). «تاریخ فرهنگ ساری».
 نشریه‌ی فرهنگ. ساری. بی‌جا: بی‌تا.

----- (۱۳۳۷). «تاریخچه‌ی فرهنگ ساری».
 سالنامه‌ی فرهنگ استان دوم (مازندران).
 بی‌جا: شرکت سهامی طبع کتاب.

مرکز بررسی اسناد تاریخی. (۱۳۹۷). *انقلاب اسلامی
 به روایت اسناد ساواک استان مازندران*.
 ج ۵، ۲ و ۱. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی
 وزارت اطلاعات.

مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های سیاسی. (۱۳۸۸).
 «بهائیت در عصر پهلوی». *ماهنامه‌ی
 الکترونیکی دوران*. ش ۵۱.

مومن، موژان. (۲۰۱۱/۱۳۹۰). *مدارس بهائی در ایران.
 بهائیان ایران؛ پژوهش‌های تاریخی-*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی